

JOSEP PERARNAU I ESPELT

NOVES DADES SOBRE TRADUCCIONS CATALANES DE LA BÍBLIA
ELS SEGLES XIV I XV

A l'hora de treure les conclusions d'un estudi acabat el 31 de març de 1978, escrivia que «ja no sembla possible de seguir mantenint l'afirmació que les versions bíbliques catalanes medievals han estat fetes totes sobre la Vulgata... Varen existir, certament, bíblies catalanes medievals que, àdhuc en l'esquema del conjunt, eren la Vulgata traduïda en català. Dissortadament, però, cap dels conjunts bíblics de l'Antic Testament conservats fins ara no pertany a aquell esquema. Els tres coneguts corresponen tots tres a la línia clarament influïda per una tradició bíblica diversa de la Vulgata».¹

Aquesta tesi acaba d'ésser plenament confirmada per la carta d'un relator de la inquisició valenciana a l'aleshores bisbe de València i cardenal, Alfons de Borja, futur papa Calixte III.² La missiva informava aquest personatge, resident en cort romana, de les actuacions inquisitorials en relació a volums de la Bíblia, clarament dividits en tres categories: a) la de les «romanciate ab hebraycis», és a dir, arromançades o traduïdes en català a partir de la Bíblia hebrea, per tant, de l'Antic Testament tal com era rebut per la sinagoga;³ b) el de les «romanciate a translatione beati Jeronimi», és

1. Josep PERARNAU, *Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals*, dins «Revista Catalana de Teologia», 3 (1978), 17-98; els fragments transcrits pertanyen a les pàgines 95-96.

2. Ha estat publicada per Klaus Reinhardt dins el seu estudi *Hebräische und spanische Bibeln auf dem Scheiterhaufen der Inquisition. Texte zur Geschichte der Bibelzensur in Valencia um 1450*, dins «Historisches Jahrbuch», 101 (1981), 1-37; la carta és transcrita en les pàgines 17-20.

3. Els és dedicat el primer apartat de la carta acabada d'esmentar, pàgina 17. Informa sobre aquestes «romanciate ab hebraycis» que en nombre d'«octo aut novem», «solempniter cum cadafallo, sermone ac populi multitudine copiosa in platea Sedis predictae (València) igni tradite»; la raó és que «corrupte, falsificate et a vero codice deviantes et sic hereticales ac reprobate lectionis» (a la pàgina 18, línia 8, hom resumeix: «hereticales»), car «idem sit codex hebraycus cum romanciatis ab eo, nisi quia in diversis ydiomatibus, quia unus in hebrayco et alius in romancio, nec poterant dici diversi libri, sed unus».

a dir, arromançades o traduïdes al català a partir del text de la Vulgata, per tant, de l'Antic Testament d'acord amb el cànon bíblic cristià i del Nou Testament;⁴ i c) el de les «hebrayce», és a dir, no traduïdes ans contenint el text de l'Antic Testament reconegut per la sinagoga.⁵

Les dues primeres categories (la tercera no afecta almenys directament el tema de les traduccions catalanes de la Bíblia) coincideixen, si no m'erro, amb les que a mi em resultaven de l'anàlisi dels textos conservats, d'alguna forma pertanyents a la categoria primera, i de llur comparació amb les notícies de traduccions bíbliques presents en inventaris de llibres de la Baixa Edat Mitjana, moltes d'elles corresponents a la segona.⁶

Em fixaré només en un detall: l'informador d'Alfons de Borja és taxatiu, segur i precís a l'hora d'atribuir una categoria social als posseïdors (i possibles lectors) dels exemplars de les Bibles que en aquell moment es trobaven o feia poc que s'havien trobat en poder del Tribunal de la fe: les escrites en hebreu pertanyien a conversos del judaisme (i hom donava per descomptat que els jueus no conversos també en posseïen i tenien dret a posseir-ne);⁷ les traduïdes de la Vulgata eren de persones pertanyents a les capes superiors de la societat cristiana: «nobles, cavallers i d'altres varons insignes», «magnats», «gairebé tots els principals del regne».⁸ Cap indicació, però, per a les traduïdes a partir de la Bíblia en hebreu. Per això, fins ara no hi ha cap element de judici que permeti de donar resposta objectivament certa sobre el grup social, al qual corresponien. Hom pot pensar en jueus no conversos, en la mesura en què l'hebreu s'allunyava de la comprensió

4. Els és dedicat l'apartat segon de la mateixa carta, pàgines 17-18. L'autor informa el cardenal que eren «in magna multitudine»; que pertanyien a les classes superiors de la societat: «nobilium, militum et aliorum insignium virorum», «magnates» i «fere omnes maiores regni layci habeant romanciatas»; i que tal estat de coses era resultat de la «incuria, ne dicam negligencia, dominorum prelatorum principatus Cathalonie». Encara que la inquisició les havia requisades a llurs propietaris, atesa la reacció malhumorada d'aquests, hom els les havia restituïdes, també a fi de tenir les mans lliures per a la destrucció de les vuit o nou «romanciate ab hebraycis».

5. Els és dedicat l'apartat tercer, pàgina 18. L'autor fa saber que es tractava de volums pertanyents a «neophitis dominis eorum» (18, línia 11) i que, per la raó indicada al final de la nota 3, havien de fer el mateix camí vers el cadafal.

6. *Aportació* (cit. nota 1), 95-96 (conclusió número 2), amb la corresponent nota 58.

7. Sempre que hom parla de tals bibles hebreues diu o dóna per pressuposat que els neòfits les havien conservades de quan eren de religió jueva; més encara, algú suggeriria la solució «quod codices predicti non restituantur neophitis, sed quod vendantur iudeis, ne eorum precia perdantur» (36, núm. 63); i encara que el relator i informador del cardenal Alfons de Borja no hi està d'acord, el fet és que en aquell moment la inquisició de València no s'ocupava d'exemplars de bibles hebreues en poder de jueus no conversos.

8. Vegeu nota 4.

general;⁹ pot pensar en jueus conversos, car ací la distanciació en relació a l'hebreu augmentava i alhora sembla haver romàs la vinculació afectiva al grup al qual pertanyien;¹⁰ pot pensar en cristians de natura o vells, almenys en algun cas. Esperem que els arxius proporcionin més dades. Un altre problema és el de si les traduccions conservades en els volums de Londres, British Museum, Egerton 1526, i de París, Bibliothèque Nationale, esp. 2 i esp. 5,¹¹ són traduccions fetes a partir de l'hebreu. Tenint presents els primers resultats als quals vaig arribar en l'estudi al qual he fet referència al principi, crec que, tot i no ésser possible d'afirmar que són traduccions fetes a partir de la Vulgata, tampoc no és possible d'afirmar que aquesta no hagi estat tinguda en compte (com ho demostra el fet de la parcial acceptació dels pròlegs de sant Jeroni a alguns llibres),¹² i per això, jo pensaria que més aviat es tracta d'híbrids, cosa que, però, no vol dir que exemplars semblants a cada un dels tres volums esmentats no poguessin trobar-se inclosos entre els vuit o nou volums classificats en el primer grup i cremats en auto de fe. Caldrà esperar noves aportacions.

UN ALTRE SALTIRI

L'estudi al qual ja m'he referit dedicava un espai considerable a *Les traduccions catalanes medievals del Saltiri*, en el qual vaig intentar una primera agrupació de traduccions a base dels catorze (i amb els breus fragments de Tarassona,¹³ quinze) exemplars aleshores per mi coneguts. Després he vist que l'any 1937 en el catàleg del fons «Reginensis latinus» de la Biblioteca Vaticana, figura la descripció del volum Vat., Reg. lat. 19,¹⁴ el qual conté, gairebé íntegre, un saltiri en traducció catalana. L'any d'edició del catàleg no era el més apropiat per a la difusió de la notícia entre nosaltres i així crec que fins ara hom no n'havia tingut esment. Per la meua

9. Hom pot veure les pàgines que dedica al coneixement de l'hebreu tant per part dels jueus com dels conversos valencians, Dolors BRAMON, *Contra moros i jueus. Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià* (Sèrie «La unitat», núm. 62), València 1981, 137-141.

10. *Ibid.*, 140.

11. *Aportació* (cit. nota 1), 39-58, on hom pot trobar inventari detallat de tots els textos que hi ha en cada un dels tres volums esmentats.

12. Vegeu el quadre sinòptic de les pàgines 72-73 de l'estudi acabat d'esmentar.

13. *Aportació* (cit. nota 1), 73-95; sobre els fragments de Tarassona, *ibid.* 70-71, nota 46.

14. Andreas WILMART, *Codices Reginenses Latini. Tomus I. Codices 1-250* (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti), Ciutat del Vaticà 1937, 50-51.

part puc dir que ningú no m'assenyalà la seva absència de la recopilació citada. Per això crec que aquestes línies encara representen una certa novetat.

No repetiré la descripció del volum, per a la qual remeto a la feta i publicada per André Wilmart. No havent-hi, però, en el treball d'aquest, altra mostra de text que la minsa dels incipits i èxplicits, en transcriuré, íntegres, tres salms, el primer, el darrer (que ací, havent-se perdut el darrer foli del volum, és el 149 de la Vulgata) i el 21. Essent aquesta còpia una variant de la traducció atribuïda a Romeu Sabruquera, assenyalaré les variants col·locant-les entre parèntesis després de les corresponents paraules del volum romà, pel que fa al salm primer, cosa que ja oferirà la possibilitat de fer-se una idea objectiva de les relacions entre les dues còpies:

(Salm primer). «*En nom de nostre senyor déu comença lo saltiri en pla. Primera fèria. Comença lo primer psalm (Assí comensa la sua primera fèria. Beatus vir)*

Benavuyrat (Benauryrat) és l'om qui no vssa (va) en (add lo) conssell (conseyl) de mals hòmens e (et) no ha stat (estat) en carrera de peccadors e en cadira de pestelència (pestilència) no ha segut. Mas en la lig de déu és la sua voluntat (uolentat) e en la lig de déu sa (se) pensarà dia e (et) nit. Ell (E eyl) serà axí com (add a) arbrea, qui és plantat prop de sèquies d'aygües, qui darà lo (le) seu fruyt en son temps e la sua fulla (fuylla) no caurà e totes les cosses (coses) que farà profitaran. No seran axí los maluats (add no seran axí), mas axí com a polç (pols), la qual scampa lo vent (add sobre la terra). Per ço (so) no s lleuaran (leuaran) ab honor los maluats en lo judici ne los (ne ls) peccadors en l'ajustament dels justs. Que conexerà lo senyor (Cor déus sab) la carrera dels justs e (et) la carrera dels maluats (mals) periran (perirà)».¹⁵

(Salm 149). «*Cantate domino canticum nobum (sic), laus eius in ecclesia sanctorum (sic)*

Cantats a déu cant nouel e la sua laor sia en la ysléya dels sants. Israel age goig en aquell qui l féu e les filles de sion alegren-se en lo lur déu. Loen lo seu nom en lo cor e canten ab temps e ab psaltiri. Car lo senyor ha gran plaer en lo seu poble e exalcarà ab salut los suaus. Los sants s'alegran en glòria e s daran goig en les sues cambres. Los goigs de déu seran en lur bocha e en lurs mans coltells tallants de dues parts a fer vengances de les gents e a reptar los pobles e a encouar los reys e lurs nobbles en manegues de ferre. A fer sobre ells juy or- [...]».¹⁶

(Salm 21). «*Domine, deus meus, respice in me, quare me dilinquisti (sic), longe salute me (sic) verba delictorum*

Déu meu, déu meu, guarda en mi, per què m'as desenperat? Lluy són de lla mia sallut les paraules del meu crit. Déu meu, yo cridaré de dia e tu no m respondràs, e

15. Vat., Reg. lat., 19, f. 1^r. Les grafies ací atribuïdes a la traducció de Romeu Sabruquera corresponen a la transcripció de Joaquim MIRET I SANS, *Notes biogràfiques d'En Pere Salvatge i fr. Romeu Sa Bruguera, ab mostres de la Biblia Catalana rimada de la XIII centúria*, dins «Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rei Jaume I y a la seva època», volum I, Barcelona 1909, 169.

16. Vat., Reg. lat., 19, 77^r.

dit no puch sessar. E tu, sant, stàs, llaor de iraell, en tu-s fiaren los nostros pares. Fiaren si e tu los as delliurats. Cridaren a tu e desliurist-los, fiaren-se en tu e no foren confussos. E yo son vermichol e no home, escarn de lles gents e meyspreu del poble. Tots quants m'ouiran m'escarniren. Soltaren llurs llabis e manaren lur cap. Confia's en déu e desliurà-l de tots sos enemichs. Car tu est qui m'as tret del ventre, fianca mia, de lles mamelles de lla mia mare. En tu me son recoldat, del ventre de la mia mare est tu, déu meu, no't lluyts de mi. Cor la tribullació prop és e no és qui-m aiut. Molts cans m'an asetat, tors grassos m'an scomès. An vbert la lur boca contra mi, axí com a leó trancant he cridant. Axí com aygua son leneguat, tots los meus ossos se són desuibronats e lo meu cor és fet axí com a serra (cera!) qui-s fon al mig de lla corade. Secha és la mia virtut, axí com a test, e la mia lengua s'és pegada ab les mies galtes entrò al polc de la mort mi a lextat encórrer. Cor cans m'an asetat e lo consel de hòmens maluats m'an environat. Cauaren les mies mans e llos meus peus, comtaren los meus ossos. E ells m'an sgurdat e vist e an pertit los meus vestits, axí mateixes sobre lo meu vestiment gitaren sorts e tu, senyor, no't luys de la tua ajuda de mi, cuyta'm a lla mia defensió. Desliura la mia ànima del coltel e de lla mà del ca la mia vmitat (!). Salva'm de lla bocha del laó e dels tors squius la mia vmlitat. Yo preïquaré lo teu nom als meus frares e en mig de lla sinaguoga loar t'e. Qui temets déu, lloats-lo, e tota la sament de iacob honrats-lo, tamets-lo tota la sement de iraell, car no ha-bandonat ne ha meys pressada la preguària del pobre e no ha amaguada la sua fac d'ell e com cridà a ell, oy. De t'a mèts (?) la mia llaor en la gran esglenya e yo retré los meus vots deuant aquells qui-l teman. Maniaren los pobres e són sadols, lloaren déu aquells qui teman e viurà lo vostro cor tots temps. Recordar-s'an dels fets pessats e tornar-ss'an a déu totes les encontrades de lla terra e adoraran la tua fac tots los llinatges de lles gents. Cor de déu és lo regna e ell és senyor de lles gents. Maniaren e hahoraran tots los grassos de la terra, deuant la sua fac cauran tots aquells qui cahen en la polc. E la sua ànima no viurà a la mia sament seruirà a ell. La generació qui és a venir serà a déu manifestada e los cels cantaran la sua justícia al pobre (*sic*) qui naxerà, qui déu a fet, beneyt sia ell».17

Em sembla possible de treure dues conclusions sobre la versió catalana representada per aquestes mostres: la primera és que, tal com ja hem dit, tenim una nova còpia de la traducció atribuïda a Romeu Sabruguera; qui tingui lleure, ho pot veure confirmat en resseguir les set mostres de traducció de frases del salm primer, per a cada una de les quals, en l'estudi esmentat, vaig reproduir totes les traduccions; la del Vat., Reg. lat. 19 s'acomboia sempre amb la traducció continguda en els manuscrits de Sevilla, Biblioteca Colombina 7.6.6., i de París, Bibliothèque Nationale, français 2433; l'únic cas en el qual la identitat bàsica no es dona al cent per cent és el de la mostra sisena o ff),18 on la frase «non sic impij, non sic» és traduïda per Sabruguera i París français 2433 «no seran axí los malvats, no seran axí» i pel Vat., Reg. lat. «no seran axí los malvats», una coincidència a mitges, que no puc atribuir a altra cosa que a incúria del copista, pel

17. Vat., Reg. lat., 19, 10^v-11^r.

18. Aportació (cit. nota 1), 85-88.

fet que d'entre els exemplars coneguts fins ara cap d'altre no presenta la manca de les paraules «no seran axí» després de la frase «no seran axí los malvats».

La segona conclusió és que no semblen presentar-se ací aquelles anomalies textuals, tan clares en la còpia del salm 21 en Londres, British Museum, Egerton 1526 i París, Bibliothèque Nationale, espanyol 2,¹⁹ les quals em portaven a concloure que tals textos havien estat sotmesos a l'operació «d'expurgar-los d'aquells fragments que eren favorables al messianisme dels cristians i que, per tant, eren armes en les mans d'aquests en els moments de polèmica amb els jueus».²⁰ Puc dir, per contra, que tot fa pensar que el text del salm Vg. 21, transcrit més amunt, pertany o pot pertànyer a aquella categoria de bíblies que el relator inquisitorial valencià qualificava de «romanciate a translatione beati Jeronimi», és a dir, de la Vulgata.²¹ Hom hi pot trobar, en efecte, les expressions més favorables a les posicions cristianes, com és ara «cavaren les mies mans e los meus peus, com(p)taren los meus ossos» i «an partit los meus vestits».

EL FRAGMENT GIRONÍ DE LC X, 22-40

En el farciment de les cobertes inicials d'un volum de l'Arxiu Diocesà de Girona, *Sant Feliu, Aniversaris, Clàusules de testaments 1401-1407*, vaig trobar un foli de paper de 299 × 220 mm, amb filigrana de dos cercles enfilats per un pal (cf. Briquet-Stevenson núm. 3169 de l'any 1369). La caixa d'escriptura amida 192 × 147 mm, amb dos corondells separats per 14 mm, de 22 línies (el tercer corondell només en té cinc), escrites amb lletra gòtica minúscula formada amb alguns trets de «fracta» i amb certa semblança amb la semibastarda, datable de mitjan segle XIV. Hi ha «probationes pennaë» en totes dues cares; en el marge inferior de la primera, algunes anotacions de comptabilitat i aquesta frase: «E dix-li: bé pensa ben...»; en la primera, frases llatines bíbliques o litúrgiques repetides i, en sentit invers, en el marge inferior: «Les ledànies de mag són ans del dijous que és sencion (*sic*) e lo diluns, no'l dimecres, no's menje carn». El text principal, però, és el fragment indicat en l'epígraf d'aquest apartat. Diu així:

«... E aquel a quj o uolrà manifestar. E dix als seus dexebles: "Benuyrats són los vuls qui ueen so que uos altres veets, cor dich-uos que molts prophetes e Reys desigaren a ueure e a hojr so que uosaltes veets e oïts e no uouran nj hoïran". Vn

19. Sobre les anomalies en general, *ibid.*, 63-67; sobre les del salm 21, *ibid.*, 65-66, sobretot nota 40.

20. *Ibid.*, 65.

21. Vegeu més amunt, nota 4.

sauj letrat lo uolch temptar e dix: "Maestre, què faré per hauer vida perpetual?" Jhesús li dix: "Què és escrit en la lig que tu ligs? Amaràs déu de tot ton cor e de tota la tua ujr(t)ut e ton proïsme axj con tu matex. Bé as respost, axj o fe e ujuràs". Él, qui-s uolia demostrar molt just, dix a Jhesús: "Qui és mon proïsme?" Jhesús lo gardà e djx: ".i. hom deu laue de Jherusalem en Giricó e caech en mans de ladres; éls lo despularen e'l nafra-[^b]-ren e lo lexaren m'jg mort; esdeuench-se que .i. preuere passaue per aquest camj. E quant l'ach uist pasà-se'n. Lo semblant féu .i. sauj letrat quant lo vaé jaer al camí: se'n passà. Puys passà-n vn samaritan e quant lo uec fo mogut de gran pietat; e ligà-lj les nafres ab uj e ab olj, puys leuà-lo en la sua bèstia e portà-lo en l'ostal e pensà-n diligentment; en lo segon jorn près .ii. besans e donà-los al hostaler. E dix-li: 'Pensa bé d'él; quant yo retornaré, jo-t daré totes les despeses que feràs del teu'. Qual d'equets. .iii. t'és uigares que fos son proïsma del nafrat? E él respòs: 'Aquel quj n'ach pietat e li a haüde'. Jhesús dix: 'Ue e fe lo semblant'".

Jhesús se'n anà en una ujleta e vna fembra quj hauja (n)om [^e] Marta lo reebé en sa casa. Éla hauja vna germana, la qual hauje nom Maria Magdelena, qui seya als peus de Jhesús e escoltaue lo seu preych. Mar(ia)...

A diferència del començament, on tot fa suposar l'existència de folis anteriors que contenien tot o part de l'Evangeli de Lluc en català, dels quals folis el nostre era continuació, l'acabament és tallat, de tal forma que resta incompleta tant la paraula «Maria» com la línia i, no cal dir, el coronell, on encara cabrien disset línies més. Com que ignoro si la pàgina o pàgines anteriors tenien tot o només part de l'Evangeli esmentat, tampoc no puc dir quin era el sentit de tot el conjunt.

Pel que fa a possibles fonts, en aquest moment només puc establir una afirmació negativa: la traducció del full gironí no és ni la catalana coneguda amb el nom d'*Evangelis de Palau* ni la provençal publicada l'any 1887 per L. Clédats, tal com ho demostra la comparació d'aquests dos textos amb el trobat a Girona:

Clédats ²²

... e qui uolrà lo fil demostre. E tornantz a sos decípols, dix: Bonaauratz so li ulh que uezo zo que uos ueretz. Quar eu dic a uos que mout prophetas e rei uolgro uezer ço que uos uezetz e no o uiro e auzir ço que uos auzetz e no o auziro. E uec uos que us saui de la leg se leuec

Palau ²³

... e aquel al qual lo fill ho uolrà reuelar. E girà's a sos dexebles e dix a ells, e dix: Benauryrats són los vulls que vehen ço que vós altre vehets, car verament vos dich que molts prophets e reys desyaren veure ço que vós altres vehets e no u veheren a hoyren. Adonchs se lleuà vn

22. *Le Nouveau Testament traduit au XIII siècle en langue provençale, suivi d'un rituel catbare. Reproduction photolithographique du manuscrit de Lyon, publiée avec une nouvelle édition du rituel* par L. CLÉDAT, Paris 1887, 125^{a-b}.

23. Transcrit directament del manuscrit de Sant Cugat del Vallès, Biblioteca del Col·legi Major de Sant Francesc de Borja, *Evangelis del Palau*, f. 75^v. El text d'aquest manuscrit fou transcrit per Josep GUDIOL I CUNILL, *Una antiga traducció catalana dels quatre evangelis (Còdex del Palau). Transcripció precedida d'una introducció*, Vic 1910.

esaiantz lui e dizia: Maestre, què farei que pusca auer uida durable? E él dix a lui: Et e la leg què es escrit es en qual mesura leigs. E él respòs e dix: Amaras lo teu sènher deu de tot ton cor e de tota t'ama e de totes...

sauj de la lig e temptant a Jhesús, dix a ell: Mestre, qual cosa faré yo, que puxa hauer vida eternal? Al qual dix Jhesús: E no sabs tu ço que és escrit en la lig, com lygs tu? Lo qual respòs: amaràs lo senyor ton Déu...

Esperem que l'eventual troballa i la publicació d'altres textos catalans medievals de l'evangeli permetin algun dia d'arribar a conclusions més precises sobre el parentiu del text trobat a Girona. Per ara només m'atreveixo a afegir que, atesa l'observació de Christine Thouzellier segons la qual tant l'*Evangelí de Lluc* com els *Fets dels apòstols* oferien poc recolzament a les posicions dels càtars²⁴ i que mai no ha trobat citada en llurs escrits la paràbola del bon samarità, no sembla que tal traducció hagi d'ésser explicada per possibles precedents càtars o valdesos. Això no obstant, els textos tenen la paraula.

Tampoc no crec que sigui possible de treure cap conclusió de l'expressió que a primera vista pot semblar més significativa: la dels «dos besants» com a traducció dels «dos denaris» en el vers 35, car l'expressió té un paral·lel estricte en les *Homilies d'Organyà* (darrera les quals, però, almenys en aquest passatge, podria haver-hi alguna font oriental com és ara les *Vitae patrum*)²⁵ i d'altres de no tan estrictes però no menys significatives d'un ús relativament normal; recollides en el *Diccionari català-valencià-balear*, les quals fan pensar que un dels sentits de «besant», almenys en fonts literàries (altra cosa seria en documentació comptable) pot tenir la significació de «diner genèric més o menys exòtic».

Esperem, doncs, que noves aportacions permetin en el futur de dir coses més positives.

Barcelona, 25 de març de 1983

24. Vegeu Christine THOUZELLIER, *L'emploi de la bible par les cathares (XIIIe s.)*, dins *The Bible and Medieval Culture*, edited by W. LOURDAUX and D. VERHELST (Mediaevalia Lovaniensia, series I / studia VII), Lovaina 1979, 141-156; vegeu, en particular, en les pàgines 145 i 147 els llocs dels evangelis alguna vegada citats en literatura càtara, entre els quals no figura la paràbola del bon samarità.

25. Vegeu el text en Joaquim MIRET I SANS, *El més antig text literari escrit en català. Precedit per una col·lecció de documents dels segles XIe, XIIe i XIIIe*, dins «Revista de Bibliografia Catalana», IV (1904), 41. Trobo emprada la paraula «besant» per Francesc EIXIMENIS, *Lo libre de les dones*. Edició crítica a cura de Frank NACCARATO sota la direcció de Joan COROMINES. Revisada per Curt WITTLIN i Antoni COMAS. Introducció i apèndixs de Curt WITTLIN. Glossari a cura d'August BOVER I FONT (Biblioteca Torres Amat 10), Barcelona 1981, 441, línia 10, com a traducció del «talentum» de Mt 25, 25; podria ésser, però, que hi hagués entremig alguna traducció de les *Vitae patrum*.